

БОРИВОЈЕ МАКСИМОВИЋ

Сећање на прве дане у ослобођеном Ваљеву и на културно-просветни рад 1944. године

Ваљево је за време окупације имало око 15.000 становника. У њему су се нашли избеглице из Војводине, Босне и Херцеговине, Хрватске и Словеније. За пуне три и по године, колико је трајала окупација, непријатељ је у граду, уз помоћ домаћих издајника, проводио страховит терор. Хапшења, злостављање по затворима, стрељања, јавна вешања, одвођења „непоћудних на Бањицу, у Маутхаузен, Аушвиц (Освјенћим), Норвешку на принудне радове у рудник и у Немачку, били су на дневном реду, нарочито у прве две године окупације. Непријатељ није никада мировао. И на најобичнију доставу хапсио је, мучио, судио по кратком поступку. И то је трајало све до последњег дана њихове власти.

Али се већ на почетку септембра 1944. године назирао слом фашистичке ратне машине. Фашизам је на свим фронтима у свету издисао, бројао своје последње дане. У ваздуху се осећао дах слободе. У Ваљеву је владала нека напрегнута, грозничава, усиљена живост. На лицима Немаца, љотићеваца, Пећанчевих четника, Недићевих стражара, агената специјалне полиције видела се забринутост. Сарадници окупатора стално су се сашаптавали, улазили у Крајс — команду, Окружно начелство, Гестапо и полицију и тамо добијали обавештења о „сјајним“ успесима немачке ратне машине. Па ипак, упркос тим инекцијама, изгледали су забринути, збуњени, потиштени. Четнички војвода Милорад Радовић — Пинда није се више безбрижно возио са Немцима по Ваљеву у фијакеру од крчме до крчме и лумповао. Сада су имали много веће бриге које ни много веће количине алкохола нису могле да затоле. По улицама су се дању — ноћу кретале појачане патроле, по правилу: Немац, љотићевац, четник, Недићев стражар, агент специјалне полиције.

Иако је тада било опасно слушати радио, ми смо га слушали. По граду су већ кружиле вести да су јединице Народноослободилачке војске, добро наоружане и одевене, већ прешле Дрину, да свуда жестоко тучу Немце и четнике, и да ужурбано напредују према Ужицу и Ваљеву.

Дан уочи ослобођења Ваљева пошао сам у шетњу са две рођаке моје жене, свршене матуранкиње, изван града. Знали смо да се ближи крај окупације и врло брзо смо, преко Краљевића Марка столице стигли до највишег врха Видрака.

Доле испод нас текле су мирно Колубара и Петковића јаз, готово, паралелно с Видраком. А на путу, који је од бивше касарне 17. пука водио према пивари, кретала се дугачка колона четника са српском заставом на челу. Ишли су по тројица у реду. Били су добро обучени и наоружани пушкама, аутоматима, митраљезима с реденицима преко груди, који су блештали и бацачима. Певали су, али нимало борбено, већ више сетно:

„Спремте се, спремите, четници, силна ће борба да буде“.

Док смо их посматрали одозго, ми се одједном нађосмо окружени са свих страна четницима. Сви су били врло млади, али блатњави, подерани, раздрљених блуза и разбарушени. На главама су имали шубаре или шајкаче с кокардама, на ногама блатњаве чизме, и цокуле, а највише њих опанке. Већина је била без оружја. Само су неки имали револвер или пушку.

Поздрависмо се. Запитах их одакле су дошли. Испричаше нам да су сељаци из околине Ваљева: Драчића, Белошевца, Петнице, Клипаца, Бачеваца и других села, и да су их Дражини четници мобилисали, дали им оружје и упутили против партизана. Ишли су према Медведнику усиљеним маршем. Међутим, чим су прешли Ставе наишли су на партизана, који су на њих навалили тако снажно да нису имали времена ни метак да испале, већ су побацали оружје и разбежали се на све стране.

„Туку, брате, жестоко!“, рекоше у глас неколицина. „Сваки од њих има митраљез, те од силне ватре ока не можеш отворити“.

„Гледајте оно доле“, рече ми један плавокос младић. „То су Дражине елитне трупе. Ми их добро знамо, јер су све време рата провели у нашим селима. Али ће се и они, као и ми, брзо распршити куд који.“

Запиташе ме шта да раде. Одговорио сам им да ће бити најбоље да оду својим кућама.

Сишли смо са Видрака и стигли до касарне. Ту су на једном месту биле послугане вреће са сланином, сувим месом и другим намирницама. Суву храну делио је четницима један ветеринарски капетан мој познаник. Зовнух га. И кад се нађосмо насамо, шапнух му:

„Слушао сам радио Лондон. Краљ и влада ти поручују да се придружиш партизанима“.

„Стварно“ — запита ме.

„Најозбиљније. Брзо ћеш се уверити“, рекох му ја. „Можда још ноћас“.

Послушао ме је. После три дана нашли смо се код јединица наше војске на Близонским висовима.

Ноћ између 14. и 15. септембра била је врло бурна и пуна претњи. У току ноћи почеле су оштре борбе. 15. септембра у поподне-

вним часовима град је био ослобођен. Немци, љотићевци, четници и разни сарадници окупатора утекли су у касарну V пука и тамо се утврдили. Неке наше јединице су покушале да освоје касарну, али је непријатељ био јак и добро наоружан и од тога се одустало да борци не би узалуд гинули. Само су са свих страна окружили касарну и тукли непријатеља ватром из бацача. И непријатељ је из бацача тучао град, не бринући се нимало што је и неборачко становништво могло настрадати.

Агенти специјалне полиције и други сарадници окупатора покушавали су утећи у касарну. Бора Карапанцић, шеф љотићевске пропаганде и трговац Божа Матић, љотићевски активиста, успели су у томе, али је већина похватана. Војвода Пинда је рано ујутру с пушком у руци и металном касом пуном златника успео да стигне до касарне. Али само до врата, јер га је на том месту погодила мина из бацача и он је пао мртав, док су се златници из касе откотрљали на све стране, променивши врло брзо господара.

Петнаести септембар 1944. године био је најрадоснији дан у животу свих нас. Сви смо одахнули. Мора, која нас је притискивала све време окупације, ишчезла је као мехур од сапунице. Дошао је, најзад, и тај дан, који нам је изгледао недостижан.

Пуцњава по граду већ је била престала. Ту и тамо понеки пуцањ; ту и тамо понека мина из касарне експлодирала је негде у граду. Тога дана, око подне, пошао сам да обиђем град. Војска је била свуда. Трагови борбе видели су се на неким местима. Пред хотелом Секулића лежало је на земљи неколико Немаца у зеленим униформама, са шлемовима на глави, а покрај њих два-три љотићевца и четника. Камioni из хотелског магазина извлачили су војну спремну, оружје, муницију, храну, које је било доста и одвозили је изван града. Талијански војници, немачки заробљеници, већ су се били придружили партизанима. Неколико њих стајало је поред натоварених мазги у Поп Лукиној улици.

Петнаестог и 16. септембра 1944. године разговарао сам с друговима с којима сам био повезан. Били смо радосни. Очекивали смо да ће се у граду одмах увести народна власт, али су нам у Команди места рекли да још треба причекати.

Шеснаестог септембра пре подне био сам с Марком Лазићем код једног пријатеља. Разговарали смо о ситуацији. Одједном из правца топовских шупа чусмо тутњаву великог броја тенкова. Немци! Улазили су у град да ослободе своје из касарне V пука.

Улице су биле пусте. Само се из даљине чула пуцњава пушака и штектање митраљеза, који су лупали по тенковима. И док се тутањ све више ближио центру града, ја сам одјурio кући, оставио жени цедуљицу и што сам брже могао појурio шабачким путем према Близонским висовима, јер сам дознао да су тамо партизани. Успут ми се придружише једна матуранкиња Трговачке академије и један радник. Неколико километара од Ваљева нашли смо напуштена кола пуна сувих смокава и мало даље срели једног партизана са два коња који је ишао по њих.

На Близоњским висовима преноћили смо у слами. Сутрадан сам тамо нашао доста Ваљеваца: Васу и Наду Ножицу и њихову кћер, Раду Спасојевић, Цветка Јовановића — Чикана и многе друге. Тада смо Цветко Јовановић и ја одређени у чету за везу.

Истога дана кренули смо с том јединицом према Мионици. Дан је био ведар и наш први дан у партизанима прошао је мирно. Кад смо прелазили преко путева, ишли смо брзо и у реду по један. Успут сам разговарао с борцима. Били су из разних крајева: Личани, Кордунаши, Банијци, Босанци, Далматинци, Србијанци.

Око подне дошли смо изнад Словца. Ту смо се једно време одмарали, кад је одједном дат знак за узбуну. На путу из Ваљева наплазило је двадесетак тешких немачких тенкова с мноштвом камиона, на којима су се налазили немачки војници и домаћи издајници. Наши су одмах ступили у борбу. Тукли су их топовском ватром, бацачима и митраљезима, а Немци су узвраћали топовима из тенкова и митраљеза. Нико од наших није страдао, а наши су им запалили неколико камиона, један тенк и побили доста Немаца.

Ту смо чули снажне експлозије бомби којима су савезнички авиони, на тражење наше Врховне команде, тукли касарну V пука, у којој су се Немци били утврдили и сравили је са земљом. На жалост, авиони су дошли прекасно, јер су се Немци већ били извукли из касарне.

У Мионици смо остали само тај дан и ноћ. Сутрадан, око подне, мени и Чикану су јавили да смо ослобођени војне дужности и да се упућујемо у Ваљево на политички рад.

Тога дана у Мионици срели смо се с правником Мићом Јермићем. Био је одевен у сељачко шајкано одело; о пасу је имао револвер и бомбу. Борац од првог дана устанка, провео је у ваљевском крају све време окупације у илегалности.

У тим данима Ваљево је било прилично опустело. Трагови борбе још су се видели. Дворишта у којима су били немачки коњи и кола била су загађена, а у зградама у којима су становали Немци неред; по зидовима многих кућа рупе од метака. У многим јавним зградама Немци су били оставили мање мине, које су и на најмањи додир експлодирале са циљем да изазову пометњу међу људима и несреће. Ја сам био одређен да прегледам зграду Официрског дома у Карађорђевој улици. Тамо смо у свим собама и у ходницима нашли доста мина, које смо опрезно склонили на сигурно место, разне фотографије разбацане по поду, које су доцније послужиле као драгоцен документација о зверствима окупатора у Србији, реквириране радио апарате, писаће машине, доста жилета и друге ствари, које смо предали Команди места, с тим да се реквириране ствари врате власницима.

Неколико дана је протекло у договарању око стварања власти, одржаване су конференције на којима су грађанима објашњавани циљеви народноослободилачке борбе, успеси у рату против фашистичке ратне машине и по граду оснивани рејонски народноослободилачки одбори с главним циљем: „Све за фронт: сви на фронт!“

Двадесетчетвртог септембра 1944. године одржана је у Ваљеву скупштина делегата из целог ваљевског округа. Тада је формиран Окружни народноослободилачки одбор. За председника је изабран Живота Бермановић, за секретара Миле Милатовић, за благајника Бора Јевтић. Изабрани су и другови у одбор и Извршни одбор. Ја сам изабран за члана одбора и у Извршни одбор. Одређен сам за руководиоца Културно-просветног одељења овога одбода.

У овај одбор ушли су чланови ОНОО: Цветко Јовановић — Чикан, Ратко Пауновић, Милован Дудић, Нада Пачић-Јовановић, Марко Лазић, Миливој Мандић. За начелника одсека за школство — основно и средње одредили смо Милована Дудића; за идеолошко-просветни рад Марка Лазића. Испрва нам је у раду пружио велику помоћ Крагујевчанин Немања Марковић.

ВЕЛИКИ ОРКЕСТАР
КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНОГ ОДСЕКА ОНОО
У ВАЉЕВУ

Приредбе у суботу 9 децембра 1944 г.
у дворани Дома културе

К О Н Ц Е Р Т

У КОРИСТ БЛАГАЈНЕ СОЦИЈАЛНОГ ОДСЕКА

Делујемо на грађанство са свим при-
родним потицајима овај хумани концерт,
чији је приход намењен помоћи сиромашним грађанима града Ваљева.

УЛАЗНИЦА: ДОБРОВОЉНИ ПРИЛОГ

ПЕЧАТАК У 20 ПАСОВА

ПРОГРАМ

I део

1. Поздравна реч
2. Гајаци, фантазија од Леонкавала — оркестар
3. Гривна, песма од Биничкиг — пева другарица Даница Максимовић
4. а) Суза, од Мусоргског — свира квинтет
б) Српска игра, од друга Раде Павловића — свира квинтет
5. Арија Левског из опере Оњегин, од Чајковског — пева друг Јосип Шегула уз пратњу оркестра
6. Роз-Мари, фантазија од Фрица и Штогхарта — свира оркестар

O A M O P

II део

1. Трубазур, фантазија од Вердија — свира орк.
2. Успомена на Моцарт, од Вијенског — соло на виолини свира друг Богомир Крстић уз пратњу оркестра
3. Дует из опере „Пиковна дама“ од Чајковског певају другарице Даница Максимовић и Мертинка Митровић уз пратњу оркестра
4. Београд у ноћи, потпури од Селачека — свира оркестар
5. Пролетна невеста, фантазија од Светане — свира оркестар
6. Марш на Дрини, од Биничкиг — свира оркестар

Приказ о композиторима даје друг Ђељко Ђекић, професор музике.

ПЛАКАТ О ОДРЖАВАЊУ ЈЕДНОГ ОД БРОЈНИХ КОНЦЕРАТА
КУЛТУРНО—ПРОСВЕТНОГ ОДСЕКА ОНОО У ВАЉЕВУ

У идеолошко-просветном одсеку формирали смо Пропагандно одељење и Музичку секцију. У првом је радило више од десет другова и другарица на свим пословима који су се тицали организације културно-просветног рада на територији округа. Музичка секција имала је одабран оркестар састављен од школованих музичара. За секретара је одређена Даница Максимовић која је организовала разне приредбе фолклорног и музичко-уметничког карактера, а и сама иступала на разним приредбама као извођач народних и оперних песама.

На мој предлог организовали смо усмене новине. За водитеља смо одредили Цветка Јовановића. Одржавали смо их сваког четвртка. На њима су разни аутори читали своје саставе, песме своје или познатих песника и друге чланке. Каткада смо уз поједине чланке који су се односили на неки наш крај, приређивали и мали музички програм с певањем или рецитовањем. Усмене новине су биле увек добро посећене.

Први број одржали смо крајем септембра 1944. године. Мијалко Тодоровић — Плави отворио је први број Усмених новина говором о значају наше борбе. Пјер Крижанић је приказао две-три карикатуре и др.

Чланци су се односили на народноослободилачку борбу, на раскринкавање народних издајника, о партизанима у Русији за време Наполеона, о будућности наше земље, о даљем вођењу рата, о свему што је тада било актуелно.

Једнога дана, средином октобра те године, посетио ме је друг Стева, сељак из околине Ваљевске Каменице. Испричао ми је како су му сина, кога су присилно мобилисали љотићевци, убили четници Драже Михаиловића. Рекао ми је да ће написати чланак о томе и питао кад га може читати. Ја сам му одредио следећи четвртак. Међутим, судбина је хтела другачије. У среду ме телефоном позва комесар Команде места из Каменице и рече да су те ноћи Стеву у његовој кући заклали Дражини четници. Чули су да говори против њих, и осветили су му се.

Иако су биле поражене, групе Дражиних четника остале су у неким крајевима наше земље, вршећи и даље своју зверску радњу. И око Каменице дејствовала је једна група четника. Једнога дана, крајем октобра, одржао сам с Вељком Купрешанином збор у селу Оглађеновцима, близу Каменице. Кад смо се предвече вратили у Каменицу, уприличили смо у једној кафани Усмене новине. Читали смо их при светлости петролејке. Кафана је била пуна људи. С нама је био и комесар Команде места. И он и командант били су врло млади људи, обојица студенти медицине, Ужичани првоборци.

Ја сам био прочитао први чланак; Вељко други, који су грађани пажљиво слушали. И кад сам почео читати други чланак, у близини запуцаше пушке, па затрешта бомба. Грађани се ускомешаше. Комесар им рече да се полако разиђу кућама. Ја га запитах треба ли и ми да пођемо против њих а он ми рече да није потребно, да ће их милиција већ разјурити. Тако је и било, но они су већ били ухватили председника Месног одбора и бежећи га убили.

У току октобра у граду и осталим местима округа почела се све јаче учвршћивати народна власт. У Ваљеву је основан Градски одбор чији је председник био Живојин Исајиловић, а секретар Цветко Јовановић — Чикан.

Чистоћу у граду одржавали су немачки заробљеници. Плате није било. Сви смо се хранили из казана, а дуван се делно у листовима.

На седницама нашег одбора решавали смо сва организациона питања као да смо права влада. У томе смо ишли тако далеко да смо

злоупотребљавали не само самоуправу, него и наше слободно време. Радећи дању — ноћу донели смо програм и правила рада за све основне и средње школе у округу. А само у Ваљеву било је неколико средњих школа: две гимназије, Трговачка академија, Средња техничка школа, Средња пољопривредна школа и Грађанска школа. Разуме се да је то био јалов посао, јер је организациони рад за све школе на територији Србије преузело Министарство просвете, основано одмах после ослобођења Београда.

Грешило се и на другим местима. Руководиоци Среског просветног одбора из Обреновца разместили су све учитеље у своме срезу: нико није остао у ранијем месту. Учитељи су се — наравно — жалили у Ваљеву, те смо ја и Милован Дудић одређени да пођемо у Обреновац и испитамо ствар. Одмах смо телефонирали у Обреновац и затражили да се конференција с учитељима хитно сазове за два дана. Неколико дана после ослобођења Београда сели смо у воз, допутовали у Обреновац и повезали се са среским просветним одбором и Командом места.

Двораџна у којој је одржана конференција била је пуна учитеља. Отворена је дискусија и учитељи су изнели своје разлоге. Пошто смо добили јасну слику о ствари, говорили смо и ја и Милован, а после нас и комесар Команде места Лала Берберски, војвођански песник и првоборац. Разуме се да је одлука о премештају учитеља поништена.

У то време сви смо много радили. Одговорност је била велика, рат се продужавао и требало је добро запети. Ја сам скоро свакога дана одлазио у оближња села, говорио о значају борбе против окупатора и помагао у оснивању власти. Често су одржаване и седнице Извршног одбора Округа, на којима су подношени извештаји о раду свих сектора. Одржавани су с времена на време и пленуми Окружног одбора, који су знали трајати и целе ноћи.

Једнога дана, крајем септембра 1944, дошао сам у једно село на шабачком путу, удаљено од Ваљева 14 км., чијег се имена не сећам, ради формирања сеоског народног одбора. Ту сам ноћио, пошто сам претходно, у договору с друговима из села, заказао збор народа за сутрадан. Пошто сам говорио на збору, формирали смо одмах и сеоски народни одбор.

Негде у првим данима после ослобођења Ваљева добио сам задатак да у Остружњу, селу удаљеном од Осечине неколико километара, организујем народну власт и проведем мобилизацију. Са мном су пошли професор Средојевић и тројица бораца.

Стигли смо у Остружањ камионом пре подне. Одмах сам ступио у везу с неким друговима из села и заказали збор народа за попдне. Тада сам се упознао и са сеоским учитељем и учитељицом, мвжем и женом, који су за време окупације службовали у Остружњу.

Збор је био добро посећен. Ја сам говорио о свим тада актуелним питањима. Сељаци су ме пажљиво слушали и постављали разна питања. На крају су предложили и изабрали неколико другова у органе месне власти.

Најглавније моментално питање било је како да се одбор снабде оружјем, јер је у околини било прикривених четника, а ми га нисмо имали. Међутим, срећа нам је тога дана ишла на руку. Истога поподнева дошла су у село петорица граничара, који су били одређени да чувају стражу на Дрини, тада граници између Недићеве и Павелићеве државе. Сви су имали енглеске брзометке, по двеста метака сваки и по две бомбе. Ја сам их обавестио да њихова функција граничара престаје, да је власт узео у руке народ и одузео им оружје, чему се они нису противили, и предао га председнику новоизабраног одбора. Још исте ноћи имали смо прилике да слушамо припуцавање сеоске патроле с некима изван села.

Пало ми је у очи да збору нису присуствовали учитељи. Отишао сам до њих запитао их зашто нису дошли на збор.

„Лако је вама, друже професоре” — рече ми учитељ. „Ви ћете већ сутра отићи из села, а ми ћемо остати. Док сте ви говорили на збору, ја сам видео позади двојицу четника како чуче на земљи и подгуркују се. А они су били права напаст за село! Знали су људима, који им се нису свиђали, или су им се што год замерили, прстима расцепити усне до увета.”

Умирио сам их колико сам могао, рекавши им да ће се ускоро основати милиција и по селима. И доиста, земља је брзо очишћена од четничких елемената. Сам народ их је хватао по шумама и предавао властима. Често се у граду видео сељак с пушком у руци како пред собом тера везана четника.

Када смо ујутру с мобилисаним младићима пролазили кроз Осечину, прилазиле су нам заплашене групе грађана и молећивим гласом питали:

„Ви одлазите, другови! А коме нас остављате? Чиме ћемо се бранити ако нас нападну четници?”

Умирио сам колико сам могао, обећавши им да ћемо им одмах, чим стигнемо у Ваљево, упутити оружје. И стварно, истога дана увече послали смо им камионом десетак пушака с мунисијом.

Тако ми је време пролазило у сталном покрету. Зборови у селима, конференције у градским рејонима, састанци у одборима, Усмене новине. Доста ми је времена одузимао и организациони рад у Културно — просветном одељењу. По том послу ишао сам и у Министарство просвете у Београд. У свима местима округа власт је све више јачала. Иако се рат с Немцима и усташама још водио у Срему и у Хрватској, фашизам је био скршен.

На конференцији Окружног народноослободилачког одбора, одржаној 25. јануара 1945. године, разрешен сам дужности члана Извршног одбора и ресор Културно — просветног одељења преузео је Марко Лазић. У Ваљево сам остао још око месец дана и онда прешао на другу дужност у Нови Сад.